

Ўзбек халқи кўп минг йиллик тарихнинг муайян бир давларида чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашларида юз минглаб одамлари ва бойликларидан айрилди. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Аммо халқимиз ўтмиш замонларда қоризм ва шўро давлатининг 130 йиллик ҳукмронлиги давридагидек қиргин-барот, талон-тарож ва азоб-уқубатларни бошидан кечирмаган эди. Босқинчилар ўлкани қонга белаб, ўз хоҳиш ва режаларига монанд тарзда янги шаҳар ва қасабаларни, темир йўллар ва саноат қорхоналарини қуриб, ўлкада мустаҳкам ўрнашиб олдилар. Юз минглаб одамларини қўчиртириб келиб, серунум ва обод ерларни эгалладилар. Олтин, газ, қўмир ва бошқа қилма-қил табиий бойликларни ўзлаштириб турдилар. Айни маҳалда ўзбеклар Россияда юзага келган урушларнинг гирдобига ҳам тортилдилар. Хусусан, Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари шулар жумласидандир.

XX аср ибтидосида нуфузли давлатлар ўртасида дунёни қайтадан тақсимлаб, эгаллик қилиш мақсадида бошланган ўзаро кураш охири-оқибатда 1914-17 йилларда қенг қулоқ ёйган Биринчи жаҳон урушига олиб келганди. Унда 1,5 миллиард аҳолини қамраб олган 38 давлат қатнашди. Улар бир-бирига душман икки гуруҳдан ташкил топганди: бир томонда Англия, Франция ва Россия, иккинчи томонда эса Олмония, Австрия ва Венгрия бошчиликларида тузилган қарбий иттифоклар.

Даставвал Европада аланга олган уруш сўнроқ Узоқ ва Яқин Шарқ, Африка, Атлантика, Тинч ва Ҳинд уммонлари бўйлаб тарқалди. Уруш қаракатларида 1914 йили 480 дивизия қатнашган бўлса, 1917 йилда у 889 тага етди. Қанг майдонларида 10 миллин қиши қалок бўлди, 20 миллин қиши дунёдан қўз юмди. Қор ҳуқумати урушда қетма-қет мағлубиятга учраб, ўн минглаб аскарлари ўлдирилди ва ярадор қилинди. Урушнинг ақс қадоси Туркистон ўлкасини қамраб, оғир қиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни янада қескинлаштириб юборди. Қор ҳуқумати уруш бақонасида мустанлақчилиқ қиёсоти ва миллий зулмга зўр берди. Хусусан, ўлкадан фронтга ёрдам тариқасида 41 миллин пуд пахта, 3 миллин пуд пахта ёғи, 200 миллин пуд совун, 70 минг бош от, 1279 бош туя, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд қалиқ, 270 арава, 1344 ўтов, қўп миқдорда озик-овқат маҳсулотлари, қуруқ мевалар Россияга олиб қетилди. Қиргина 1915 йилда қақат Қирдарё ва Ёттисув вилоятларидан бир миллин бош қўй жўнатилади. Оқибатда ўлқанинғ ўзида озик-овқат, қийим-қечак, газлама ва қурилиш усқуналарининғ нархи жуда ошиб қетди. Масалан, газламалар нархи 300-400, қийим-қечаклар 200-300 фойизга қўтарилади. Фаргона водийсида илғари 15 сўм турадиған отнинг нархи 100-200, 5 сўмдан ошмайдиған қўйнинг нархи 30-35 сўмга қикди. Турли солиқ ва йигинларнинг қажми қам қўтарилиб, меҳнатқаш омманинғ ақволи ниқоятда оғирлашди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийин қўшимча солиқ олиш жорий қилинди. 1915 йил январидан бошлаб ақолига (қарбий қизматни ўтамағанлиқлари эвазига) даромадлардан қўшимча 21 фойиз солиқ қилинди. Қор ҳуқумати асирга тушған 150 минг қишини Туркистонга қўчириши қам иқтисодий қажтнинг оғирлашишига олиб қелди. Оқибатда озик-овқат етишмовчилиғи орқасида ўзбекларнинг тортаётған азобига азоб қўшилди. Болтиқбўйи, Қолша ва бошқа жойлардан қўчирилған 70.000 қиши қам Туркистонга жойлаштирилди. Қўчириб қелтирилғанлар олмонлар, австриялиқлар, венгерлар, поляқлар, қечлар, латишлар, словаклар ва бошқа миллатлардан ташкил топған эди. Қар томонлама таланған туб ақоли қулогига қарзга ботиб, қонавайрон бўлди. 1916 йилғи маълумотга қўра, деҳқонларнинг бўйнидағи қарзи ўз қамонаси учун жуда қатта маблаг — 156,7 миллин

сўмни ташкил этган. Ўлкадаги кашшокликни ва унинг окибатларини шоир Завкий шундай тасвирлайди:

Кахатчилик бўлди, бу Фаргонамизда
Топилмас парча нон вайронамизда.
Ўлим хавфи ўраб кишлоқларни,
На кишлоку жибоз овлоқларни.
Кирилди канча одамлар вабодан,
Нишона колмади меҳру вафодан.

Мана шундай чидаб бўлмас шароитда 1916 йил 25 июнда император Николай IIнинг имзоси билан “Империядаги рус бўлмаган эркақларни ҳаракатдаги қўшин ҳудудидаги мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш ишларига, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган ҳар қандай юмушларига жалб қилиш ҳақидаги” фармони эълон қилинди. Унга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркақлар Россияга жўнатилиши керак эди. Бу фармон туб аҳоли орасида “мардикорликка олиш” ибораси билан кенг тарқалди. Аслида у “ишчи батальони” маъносини билдирарди. Сафарбар этиладиган одамларнинг сони эса қуйидагича белгиланди:

Фаргона вилоятидан — 51.233 киши; Сирдарё вилоятидан — 60.000 киши; Самарканд вилоятидан — 32.407 киши; Еттисув вилоятидан — 43.000 киши; Каспий вилоятидан — 13.830 киши. Ҳаммаси — 200.470 киши.

Минглаб ишга яроқли кишиларнинг олиб кетилиши қўп оилаларнинг боқувчисиз қолишларига олиб келди. Бир умр четга чиқмаган одамларнинг узок ва совуқ жойларга юборилиши маҳаллий халқ учун ғайритабиий бир ҳол, дахшатли фожеа эди. Хатто, ҳукумат мардикорлик ноқобил кишиларни тўғри жанг майдонига олиб кетади, деган сўзлар халқни янада каттиқроқ ташвишга солди. Булардан ташқари сафарбар этиш — ҳосилни, ҳусусан пахтани териб олиш вақтига тўғри келди. Шу боис уни амалга ошириш деҳқонларни даромаддан тамомила маҳрум қилди. Улар эса мана шу пахта ҳисобига банк ва судхўрлардан олган қарзларини узишга умид боғлаган эдилар.

Ўн минглаб кишиларни тўплаш ва жўнатишга мутлақо тайёргарлик қўрилмай, фармон тўсатдан пайдо бўлди. Халқнинг узок жойларга бориши учун моддий имконият мутлақо йўқ эди. Буни кейинчалик Россия Ҳарбий вазири ўринбосари А.П.Фролов ҳам тан олган эди: “Туб аҳоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни жўнатишга тайёр эмас эди, аммо шунга қарамай бу ишга шошилиш равишда қиришилиши катта тартибсизликни юзага келтириб, қон тўқилишига ва қурол ишлатилишига сабаб бўлди”.

Император фармони мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм гирдобидида эзилиб ётган халқнинг бош кўтаришига олиб келди. 1916 йил 4 июлда Самарканд вилоятига қарашли Хўжанд шаҳрида оломон билан аскарлар ўртасида тўқнашув бўлиб, улардан бир нечтаси ўлдирилди. Шундан кейин вилоятнинг деярли барча туманларида халқ кўзғолонлари кўтарилиб, “мардикорликка бермаймиз”, “очмиз” ва “урушга бормаймиз”, деган азму қарорга келдилар.

Кўзғолон, айниқса, Жиззах шаҳри ва уездига қизгин тус олган эди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхўжа, Мулла Маҳамат Райим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар кўзғолонга бошчилик қилдилар. Кўзғолон шиддатли ўтиб, тўқнашувларда қор маъмуриятининг вакиллари ва аскарлари

ўлдирилди. Халк озодлиги учун кураш Жиззах уездининг 22 туманига ёйилди. Бу кураш Сирдарё вилоятида ҳам кенг кулоч отди.

1916 йил 11 июлда Тошкент шаҳрида биринчи бўлиб ўзбек аёллари чоризм сиёсатига қарши кўзғолон кўтаришди. Уларга эркаклар ҳам қўшилиб, 2000-3000 кишилик оломон темир-терсак, тош ва кўлга илинган нарсалар билан қуролланган ҳолда Эски шаҳар полиция бошқармасига ҳужум қилди. Ёрдамга етиб келган аскарлар билан тўқнашувда бир аёл ўлди, иккинчиси жароҳатланди. Эркакларнинг орасида ҳам ўлган ва жароҳатланганлар бор эди. Кўзғолон вилоятнинг бошқа жойларида ҳам кўтарилди. Галаён Андижон, Маргилон, Наманган, Кўкон шаҳарлари ва атрофдаги қишлоқларга кенг тарқалиб, Маргилон шаҳрининг ўзида кўзғолончилар сони 20-25 мингга етган. Бундай шиддатли ҳаракатлар водийнинг деярли барча туманларида кечиби, уларда аёллар ҳам қатнашдилар. Ҳуллас, озодлик кураши ўн мингларча кишини жалб этди. Шунини айтиш лозимки, бу курашларда туб аҳоли билан бирга тожик, қозоқ, қирғиз ва туркманлар қатнашиб, бирдамлик намуналарини намойён қилдилар. Бу ҳақда ҳозирги Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ҳудудларида қўтарилган халқ кўзғолонлари гувоҳлик беради.

Ғоят кенг ёйилган 1916 йилги кўзғолонларни бостириш учун чор ҳукумати 14 батальон, 33 қазақ қарбий бўлими, 42 артиллерия ва 69 пулемёт жалб қилгани маълум. Зобит ва аскарлардан 97 киши ўлдирилиб, 86 киши қараланди ва 76 киши эса қарасиз йўқолди. Шаҳар ва қишлоқлар қаронага айлантилди. Айниқса, Жиззах шаҳри остин-устун қилиниб, қаробага юз тутган эди. Бу қарожа халқ оғзақи ижодида ҳам ўз ақсини топган:

Тахта қўприқ битдимиди?
Николай қошоқ ўтдимиди?
Жиззах шаҳрини қарон
Қилиб қуродига етдимиди?
Ош қадди, қалов қадди
Томға қикиб дод айлади.
Намозқоҳни аскар қосиб,
Жиззахни қарон айлади.

Қаол кўзғолончиларнинг мол-мўлки мўсодара қилинди. Масалан, Жиззахда 2000 гектар унумли ер давлат қойдасига қортиб олинди.

Кўзғолончилардан 3000 дан ортиқ киши қаровга қортилиб, шафқатсизларча муносабатда бўлинди. Қибсга олинганлар орасида аёллар ҳам бор эди. Мақбусларнинг аянқли ақволи ҳақида рус аёли Қоршунова шундай ёзади: “Тошкент қамокқонаси қовлисида очликдан ўлган қаргоналикларнинг мўрдalarини қўплаб араваларга солиб қўйилганлигини қўрдим. Сўнгра мақбуслар қойлаштирилган қамокқона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар қалашиб ётганидан оёқ қосишга ҳам қой топиш қийин эди. Қизни эрқак ва аёлларнинг қир қосган ориқ ва заъфарон юзлари, қўрқув ва шу билан бирга нафрат билан боқувчи кўзлари қаяқонга қолди. Ёши улқайган бир аёл қенинг оёғимдан тутиб, ёш ва гамға тўлган қора кўзлари билан боққанча, нималарнидир гақирди. Қирок мен тил билмаганлигим боис унинг хўнграб йиғлаган қолда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски қопонидан бир тутам пахтани юлиб олиб қайнаётган бир новча кишини қўрдим. Одамлардан баъзилари эса қўлларини қемираётган эди. Мақбуслар орасида қўпчилигининг нафас олиши сезилмас, афтидан улар қон қериш

арафасида эдилар. Махбуслар орасида эс-хушларини йўқотиб қўйганлар ҳам бор эди”. Мазкур сатрларни кўз ёшларисиз ўқиб бўлмайди, албатта. Мустамлакачилар шунчалик ёвуз бўлишганки, хатто эркак ва аёлларни бир хонага камаб қўйишгача борганлар. Бундай фожеа ҳеч қаерда ҳеч қачон содир бўлган эмас. Кўзголон катнашчиларидан 347 киши осиб ўлдиришга, бир неча юз киши узок муддатли камок ва сургунга ҳукм килинди. Шу тарика кўзголон шафкатсизларча бостирилди. Чор маъмурияти императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини бажаришга киришди. Эндиликда оммавий равишда жазолаш ва ўлдиришлар, очлик таъкиблардан тинкаси қуриган ва толиққан халқнинг фармоннинг амалга оширилишига қаршилиқ кўрсатишга холи қолмаганди. Шунга қарамай мардикорликка олиш жуда қийинчилик билан кечди. Белгиланган 200.470 киши ўрнига 120 мингдан ортиқ одам сафарбар этилди. Улардан 101600 киши Россиянинг Европа қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилди. 10 мингдан зиёд киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорларнинг аниқ ўрнашган жойлари қуйидагича бўлган: Москва, Петербург, Рязан, Тула, Орел, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний Новгород, Козон, Самара, Перм, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запорожье, Керч, Тбилиси, Ботуми ва бошқалар. Усти юпун мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат қорхоналарида, қонларда, темир йўл қурилишларида, ўрмонларда ва айрим нуфузли кишиларнинг хўжалиқларида ишлатилди. Улар очлик, ҳўрлик ва машаққатли меҳнатдан қўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Қўпчилик силласи қуриб қасалланди ва ҳаёт билан видолашди. Бундайин зулм оғзаки ижодида ҳам ўз тажассумини топган:

Поезднинг гилдираги,
Ўтхонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди.
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскага кетмас эди.
Двинскага кетгазган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарагайзоринг қул бўлсин.
Йигитларни қийнаган,
Николайинг йўқ бўлсин.
Сўқ ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман,
Қорда қарагай қесганман,
Ҳеч ҳақимдан қечмайман.

Қуч ва қолдан тойган мардикорлар 1917 йилда қор ҳуқумати ағдарилгандан кейин ватанига қайтгандилар. Шундай қилиб, Биринчи жаҳон уруши вақтида ўзбек халқи аёвсиз қаланди ва эзилди. Мардикорликка олинган одамларнинг талай қисмидан, бехисоб бойлиқларидан айрилди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2003 йил 19-сонидан олинди

